

Älg

© Erik R. Lindström, Örnbo vilffakta 2006

Älgen är vårt största villebråd, med en maximal levandevikt för tjurar på en bra bit över ett halvt ton. Älgen är också jordens största hjorddjur. De allra största individerna finns dock inte här utan i nordvästra Nordamerika, bl.a. i Alaska.

Enligt en gammal idé, Bergmanns regel, bör djur vara större ju närmare polerna de förekommer för att spara energi. Den värmeavgivande ytan hos en stor kropp är mindre per kg kroppsvikt än hos en liten. Det stämmer att älgarna norröver väger mer än de i söder, men vikten kan variera av många andra anledningar än skillnader i omgivningens temperatur. En ledtråd får man av att älgarnas skelettmått inte följer med i denna trend; snarare tycks viktsskillnaderna vara en fråga om olika mängd fettreserver. Att nordliga älgar kan behöva större fettreserver än sydliga är rimligt. I själva verket uppfylls Bergmanns regel sällan vid en närmare granskning; inte för att det bakomliggande resonemanget skulle vara felaktigt, utan just för att det finns så mycket annat som påverkar kroppsstorlek.

Att vara stor är bl.a. ett sätt att undgå fiender. Rovdjurstrycket har drivit många olika arter att bli stora under utvecklingens gång. Sedan slutet av senaste istiden har ett flertal stora växtätare passerat revy i Nordvästeuropa: mammut, ullhårig noshörning, stäppvisent, myskoxe, vildren, jättehjort, uroxe, visent, vildhäst, kronhjort och älg. Av dessa finns bara de två senare kvar i ursprungligt vilt tillstånd i Sverige. Flera av de andra är helt borta från jordens yta och en -uroxen- finns bara kvar i sin tamform -nötkreaturet. Till viss del kan denna utarmning förklaras av klimatförändringar. En starkt bidragande orsak har dock varit den jämförelsevis sentida kombinationen rovdjur på två och fyra ben — jägaren med sin hund. Mot den kombinationen hjälper det inte att vara stor.

I mitten av 1800-talet såg det ut som om älgen skulle gå samma väg och försvinna ur vår fauna; ett resultat av att Gustav III år 1789 släppte jakten fri för bönder på egen mark, en stadig befolkningsökning och förbättrade skjutvapen. Halvannat århundrade senare kunde landet istället uppvisa en älgtäthet vars like saknades både i samtid och historiskt. Detta hade uppnåtts dels genom insiktsfulla människors aktiva arbete med lag-

stiftning och upplysning och dels på grund av en serie omständigheter: 1. den mångtusenåriga kampen mot de stora rovdjuren hade slutligen krönts med framgång i slutet av 1800-talet, 2. det konkurrerande skogsbetet av tamboskap minskade under hela 1900-talet; och 3. i skogsbruket införde man metoder som gynnade produktionen av älgfoder.

Det var således inte så underligt att älgstammen frodades under 1900-talet, men desto märkvärdigare att den överlevt så länge att övergripande åtgärder som dessa kunde införas och få betydelse. Varför hade älgen klarat sig så länge? Frågan är om inte även detta har med storleken att göra.

Till skillnad från våra andra hjortdjur kan den högbenta älgen ta sig fram effektivt i djup snö. Den lyfter benet rakt upp, för fram klöven som på en travers och sätter ned den lika lodrätt som den kom upp. På detta sätt spar älgen energi. Än mer spar den, om den går i redan upptrampade spår efter andra älgar.

Likafullt är det många älgar som ger sig av till gynnsammare vinterkvarter när snön blir för djup. Sådana finner de i områden med t.ex. täta sly- och ungskogsbestånd, vare sig dessa uppstått naturligt genom skogsbränder eller genom människans hyggesbruk. En vuxen älg äter 10-12 kg föda per vinterdygn och i dessa bestånd finns mycket föda på liten yta. Dessutom blir där snabbt lätt att röra sig när många älgar samlas och går upp spår åt varandra.

Under sådana omständigheter låter älgarna sig gärna nöja med tallplantor och björk till föda, även om andra arter som rönn, vide och asp egentligen smakar dem bättre. Vad som smakar bäst har bl.a. att göra med hur lättsmält födan är, vilket i sin tur är beroende av dess innehåll av näringsämnen respektive ämnen som hämmar matsmältningen. Genom sin storlek kan älgen emellertid utnyttja relativt svårsmält föda: t.ex. tallskott. I älgens stora våm kan sådan föda ligga och bearbetas av mikroorganismer tillräckligt länge för att det skall vara lönsamt att äta den. I en liten våm måste omsättningen ske fortare. Jämför med rådjuret som vintertid kan dö av svält fast den har våmmen full av barrskott.

Sammantaget gör dessa anpassningar — möjligheten att ta sig fram i djup snö, att kunna söka upp områden där förhållandena är gynnsamma och att tillgodogöra sig en svårsmält vinterföda — att älgen kan leva ända upp emot fjällvärlden, långt från de kust-trakter där flertalet människor alltid har bott. Men detta är inte enda förklaringen till älgens överlevnadsförmåga som art.

En annan förklaring är älgstammens höga produktionsförmåga. En älgkvinga blir normalt könsmogen under sitt andra eller tredje år. Det innebär att hon får sin första kalv vid två eller tre års ålder, En vuxen älgko kan få en, två eller någon enstaka gång tre kalvar. Andelen som får tvillingkalv ökar först med åldern upp till 6-7 år för att sedan avta efter 11-12 år. Det är ingen ovanlighet att en välmående älgstam i medeltal årligen producerar 1 - 1,5 kalvar per hondjur över ett års ålder. Detta skall jämföras med t.ex. en kronhjortsstam där motsvarande hindar i medeltal producerar ca 0,75 kalvar.

Här kommer en ny aspekt av storleken in. För det första måste älgkvingan ha uppnått viss vikt för att bli könsmogen — därav kommer de individuella skillnaderna i ålder för könsmognad. För det andra krävs det viss ytterligare tillväxt för få tvillingkalvar. I områden med god tillgång på högkvalitativ föda (speciellt lövfoder) under en lång tid på året, blir kvingorna könsmogna tidigare och korna får i medeltal fler kalvar än i andra områden.

Det händer att en ko förlorar sin kalv tidigt på sommaren av en eller annan anledning. Hon kommer då att gå ensam fram till nästa födsel. Förr uppfattade man stundom sådana kor som ofruktsamma "gallkor", som borde skjutas bort. Idag vet man att detta är fel i flertalet fall. Tvärs om ökar sannolikheten, att dessa skall få kalv eller till och med tvillingkalvar nästa år, eftersom de sluppit den belastningen det innebär att gå med en kalv eller två i hasorna ett helt år.

En anledning till att kon förlorat sin kalv kan vara att den tagits av ett rovdjur, t.ex. björn. Enligt en undersökning i norra Dalarna under 1990-talet tog björnen så mycket som en fjärdedel av alla kalvar, oftast innan dessa var en månad gamla. I det långa loppet hade dock denna predation inte fullt ut så stor betydelse, på grund av att korna som blev av med sina kalvar tidigt i medeltal fick ca 50% fler kalvar nästa år, än de som fått behålla sina.

Det finns fler rovdjur än björn, som kan ta älg: i första hand varg, även lo och järv. Från den drygt 500 km² stora ön Isle Royale i Övre sjön på gränsen mellan USA och Kanada härstammar en lång och detaljerad studie av förhållandet mellan varg och älg. Observationer och data därifrån har tolkats och omtolkats allteftersom åren gått och nya uppgifter samlats in.

Till en början (runt 1960) tyckte man sig se en situation där älg och varg höll varandra i balans med vinterstammar om ungefär 500 älgar respektive 20 vargar. I slutet av 1960-talet ökade emellertid antalet älgar kraftigt. Några år senare följde vargstammen efter, vilket resulterade i att älgstammen åter minskade. Man talade nu om en mer dynamisk balans där älgstammens åldersfördelning avgjorde vargstammens utveckling, som i sin tur återverkade på älgarna. Vargarna tog nämligen främst kalv och riktigt gamla älgar. Vuxna älgar i sin krafts dagar hade ofta förmåga att stå emot en hel vargflocks angrepp. Vargstammens tillväxt var främst beroende av tillgången på gamla älgar medan dess effekt på älgarna avgjordes av uttaget bland kalvarna. Resultatet blev en älgstam som varierade mellan 500 och 1.500 individer och en motsvarande men tidsförskjuten svängning i vargstammen mellan 20 och 50 individer.

Runt 1980 fick man emellertid in en sjukdom orsakad av ett s.k. parvovirus bland vargarna. Dessa kunde nu inte följa med i älgstammens nästa uppgång, varför denna fortsatte ända tills en hård vinter och foderbrist gjorde att älgstammen kollapsade. Från att varit så många som 2.500 (ca 50 per 10 km² eller 1.000 ha) minskade antalet älgar på två år till 500. Idag har vargarna återhämtat sig något och även älgstammen är på väg upp igen. Man talar inte längre om någon balans mellan populationerna annat än på mycket lång sikt och inbegriper då även älgarnas födotillgång.

Den svenska älgstammens storlek begränsas av jakt. Frånvaron av andra stora rovdjur under 150 år tycks emellertid ha gjort älgarna känsliga för angrepp nu när rovdjuren är på väg tillbaka. Här i Sverige har man observerat hur enstaka vargar kunnat nedlägga vuxna älgar. Älgar lär sig emellertid snabbt; björnar i utkanten av den artens utbredningsområde har lättare att ta älgkalv än de, som lever i områden där älgarna är vana vid björn.

Med tätande rovdjursstammar får vi finna oss i att även dessa skall ha sin del av älgstammens avkastning, och att jägaren lokalt inte kan ta ut lika stor andel av årsproduktionen som förr. Det är emellertid långt kvar innan rovdjuren begränsar tillgången på älg i landet som helhet.